

Criteria for Measuring “Mystical Perceptions” in the Mystical System of Imam Khomeini

Asghar Norouzi¹ | Elias Najjari^{2*}

1. Assistant Professor, Imam Khomeini Education and Research Institute, Qom, Iran.

2. PhD (Islamic Mysticism and Thought of Imam Khomeini), University of Religions and Denominations, Qom, Iran.

Article Info	Abstract
<p>Article type: Research article</p> <p>Article history: Received: May 10, 2023 Received in revised from: September 06, 2023 Accepted: October 17, 2023 Published online: July 21, 2025</p> <p>Keywords: Imam Khomeini, Mystical Perceptions, Revelation and Intuition, Mystical Propositions, Criterion of Measurement.</p> <div style="text-align: center; margin-top: 20px;"> </div> <p style="text-align: center; margin-top: 10px;">*Corresponding author: e.najjari58@gmail.com</p>	<p>Assessing the truth and falsehood of propositions presented in any science and providing criteria and standards for measurement is one of the important concerns of scientists in various fields. In the science of mysticism, this concern exists for all mystical propositions, especially intuitive ones. Like other sciences, mysticism needs a standard and law to understand the truth and falsehood of propositions and perceptions based on intuition – which is the most important source of knowing the truths of the universe after revelation – so that the mystic can, with these standards and criteria, determine the certainty of his revelations, observations, and visions. Since every non-infallible human is prone to error in knowledge, mystics have provided criteria and standards such as conformity with the Qur’an and Hadith to validate mystical propositions and the reality of their experiences and to distinguish divine inspirations from satanic ones. In this research, using a descriptive-analytical method and library tools, the criteria for the truth and falsehood of mystical perceptions from Imam Khomeini’s perspective will be extracted and examined. He mentioned four criteria for distinguishing the perceptions of non-infallible humans: 1. The Greater Criterion (the Qur’an); 2. The Lesser Criterion (the Infallibles (AS)); 3. The Mystic Himself; 4. The Perfect Guide.</p>

Cite this article: Norouzi, A. & Najjari, E. (2025). Criteria for Measuring “Mystical Perceptions” in the Mystical System of Imam Khomeini. *Matin Research Journal*, 27 (107), 97-122.

<https://doi.org/10.22034/matin.2022.339726.2040>

© The Author(s). Publisher: [Research Institute of Imam Khomeini and Islamic.](#)

This is an open-access article distributed under the CC BY

(license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

This article examines the criteria for distinguishing the authenticity and inauthenticity of mystical perceptions (revelation and intuition) from the viewpoint of Imam Khomeini (RA). Given that the mystical experiences of non-infallible humans are always susceptible to error, mixing with egoistic illusions, or satanic inspirations, providing reliable criteria to distinguish authentic from false perceptions is an undeniable necessity in Islamic mysticism. This research, using a descriptive-analytical method and library resources, extracts and explains Imam Khomeini's intellectual framework in this regard.

Literature review

Discussions related to measuring mystical experiences have been raised in the works of great mystics such as Ibn Arabi, Qaysari, Roozbahan Baqli, Sā'en al-Din Torka, and contemporary figures like Ayatollah Javadi Amoli. They emphasized the possibility of error in the revelations of non-infallibles and proposed criteria such as the Qur'an, Sunnah, intellect, and the guidance of a guide. However, no research had specifically addressed Imam Khomeini's criteria, and this article seeks to fill this gap.

Research Findings

Imam Khomeini's Fourfold Criteria:

Imam Khomeini introduced four main criteria for distinguishing correct from incorrect mystical perceptions:

1. The Greater Criterion (The Holy Qur'an):

The Qur'an is the infallible, comprehensive criterion for measuring all states, actions, and observations of the wayfarer.

The wayfarer is obliged to measure all his heart conditions and revelations against the verses of the Qur'an.

According to Imam Khomeini, the Qur'an is not merely a book of stories; it is a comprehensive guide for the spiritual journey towards God.

2. The Lesser Criterion (The Sunnah of the Infallibles ^(AS)):

The conduct, tradition, and statements of the Prophet (PBUH) and the Ahl al-Bayt (AS), as the true interpreters of the Qur'an, are the second and complementary criterion.

Any observation or revelation that contradicts Shari'ah standards and the teachings of the Infallibles is false and unreliable.

Spiritual wayfaring without holding fast to the Wilāyah of the Ahl al-Bayt (AS) leads to misguidance and Satan.

3. The Mystic Himself (Intellect and Inner States):

This criterion is considered an innovative and specific point in Imam Khomeini's view. Sound intellect enlightened by the light of innate nature (Fitrah), which is blended with

religious teachings, can assist the wayfarer in the initial distinction between truth and falsehood.

By examining his own intention and the effects and states that occur after a revelation (such as peace, attention to God, or conversely, anxiety and pride), the wayfarer can discern its nature. Divine inspirations usually bring peace and goodness.

4. The Perfect Guide:

The presence of an aware and complete guide and mentor, who has mastery over the states of the wayfarer and the intricacies of the path, is necessary for correcting and explaining mystical perceptions.

A perfect guide can discern the wayfarer’s observations, which may be mixed with illusions or satanic inspirations, and save him from misguidance.

Imam Khomeini emphasized the necessity of absolute submission to the instructions of such a guide.

Conclusion

From Imam Khomeini’s perspective, the mystical perceptions of non-infallible humans, due to the possibility of mixing with egoistic temptations and satanic inspirations, require measurement against reliable criteria.

These criteria are presented as a fourfold system: the Qur’an (Greater Criterion), the Sunnah of the Infallibles (Lesser Criterion), the mystic himself (intellect and inner states), and the perfect guide.

Together, these four criteria create a secure framework for the wayfarer, enabling them, on the intricate path of spiritual wayfaring, to distinguish authentic perceptions from false ones and remain protected from deviation.

معیارهای سنجش «دریافت‌های عارفانه» در منظومه عرفانی امام خمینی (س)

اصغر نوروزی^۱ | الیاس نجاری^{۲*}

۱. استادیار مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران.
۲. دکتری عرفان اسلامی و اندیشه امام خمینی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخچه مقاله:</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۲/۲۰</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۶/۱۵</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۷/۲۵</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۴/۳۰</p> <p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>امام خمینی، دریافت‌های عارفانه، کشف و شهود، گزاره‌های عرفانی، معیار سنجش.</p> <p></p> <p>* نویسنده مسئول: e.najari58@gmail.com</p>	<p>سنجش درستی و نادرستی گزاره‌های مطرح‌شده در هر علم و ارائه ملاک‌ها و معیارهایی برای سنجش، از دغدغه‌های مهم دانشمندان علوم مختلف است. در علم عرفان، این دغدغه در همه گزاره‌های عرفانی، به‌ویژه در گزاره‌های شهودی وجود داشته است، عرفان نیز همانند سایر علوم، برای فهم صدق و خطای گزاره‌ها و دریافت‌های مبتنی بر شهود که مهم‌ترین منبع شناخت حقایق عالم بعد از وحی است، به میزان قانون نیاز دارد تا عارف با این موازین و معیارها، یقینی بودن مکاشفات، مشهودات و معانیات خود را تشخیص دهد. از آنجا که هر انسان غیر معصوم، در معرض خطای در معرفت قرار دارد، عرفا برای حقانیت گزاره‌های عرفانی و واقعیت تجارب آن و تفکیک القای شیطانی از رحمانی، معیارها و ملاک‌هایی همچون مطابقت با قرآن و حدیث را ارائه کرده‌اند. در این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و ابزار کتابخانه‌ای، معیارهای صدق و کذب دریافت‌های عرفانی از منظر امام خمینی استخراج و مورد بررسی قرار خواهد گرفت. ایشان برای تمیز دریافت‌های انسان‌های غیر معصوم چهار معیار ذکر کرده‌اند: ۱. میزان اکبر (قرآن)؛ ۲. میزان صغرا (معصومین^(ع))؛ ۳. خود عارف؛ ۴. استاد کامل.</p>

استناد: نوروزی، اصغر و نجاری، الیاس (۱۴۰۴). معیارهای سنجش «دریافت‌های عارفانه» در منظومه عرفانی امام خمینی (س). پژوهشنامه متین، ۲۷ (۱۰۷)، ۹۷-۱۲۲.

<https://doi.org/10.22034/matin.2024.409674.2187>

© نویسنده‌گان

ناشر: پژوهشگاه امام خمینی و انقلاب اسلامی.

مقدمه

در هر علمی ملاک‌ها و معیارهایی برای سنجش گزاره‌های مطرح شده در آن علم وجود دارد تا از آن طریق نظرات ارائه شده مرتب با آن علم مورد ارزیابی قرار گیرد و میزان صحت و سقم آن‌ها مشخص و مسیر درستی برای دستیابی به دانش مطابق با واقع فراهم شود. دانشمندان علوم تجربی و عقلی معمولاً برای دسترسی به واقع از حس و عقل بهره می‌برند؛ اما در عرفان که به‌عنوان اشرف علوم شناخته شده است؛ «کشف و شهود»، پس از «وحی»، به‌عنوان دومین روش شناخت^۱، طریق دریافت حقایق هستی است و عارف با استفاده از آن، حقیقت را رؤیت می‌کند. اینجا باید یادآوری شود که هرچند ممکن است وحی، نوعی تجربه دینی شمرده شود؛ ولی ویژگی‌های خاص خودش (مثل حقایق و صحت قطعی) را دارد و کاملاً با تجربه دینی متمایز است (شیروانی، ۱۳۸۲، ص. ۱۱۸). در محیط اسلامی برای انتقال مفهوم «معرفت عرفانی» معمولاً از اصطلاحاتی همچون «کشف»، «شهود»، «مشاهده»، «معرفت»، «معاینه»، «اشراق»، «الهام» و «ذوق» استفاده می‌شود که هر یک از عناوین شاید بر نوع، بُعد یا ساحت خاصی از مشاهدات دلالت کند. این مفهوم را با نگاهی اسلامی می‌توانیم «دریافت‌های عارفانه» بنامیم. درحالی‌که محققان غربی آن را با واژه‌هایی همچون «تجربه» یا «تجربه دینی» معرفی می‌کنند. دانشمندان علم روانشناسی و فیلسوفان دینی از اواخر قرن نوزدهم میلادی به موضوع تجربه عرفانی توجه داشته‌اند. طبق نظر برخی از پژوهشگران (ویلیام جیمز) شروع کننده این موضوع در قالب «بررسی انواع تجربه دینی» بوده است (موحدیان عطار، ۱۳۸۸، صص. ۳۸۵-۳۸۴).

با توجه به جایگاه والای مکاشفات عرفانی در علوم دینی، احتیاج چنین معرفتی به ملاک و میزان، شدیدتر از سایر علوم خواهد بود (آشتیانی، ۱۳۷۰، ص. ۵۹۱)؛ بنابراین سالک جهت محروم نشدن از حقیقت کشف شده به بهانه القای شیطانی، نیازمند معیار است تا او را در تمییز صواب از خطا همراهی کند. لذا سالک الی الله ناگزیر است وسیله و ابزاری در اختیار داشته باشد که بتواند به‌واسطه آن مشاهدات صحیح را تشخیص دهد. چون گاهی مکاشفات به دلیل سبقت

۱. آیت‌الله جوادی آملی روش‌های شناخت را شش قسم دانسته‌اند: ۱. وحی؛ ۲. کشف و شهود؛ ۳. عقل و براهین عقلی؛ ۴. نقل و شواهد روایی؛ ۵. ریاضی؛ ۶. تجربی (جوادی آملی، ۱۳۸۴ صص. ۱۰۵-۸۷).

خواطر نفسانی بر این واردات، منصبغ به لون احکام نفس می‌گردد، و یا اینکه مشتبه به واردات شیطانی و جنی می‌شود؛ لذا میزان و معیارهایی جهت تشخیص واردات «رحمانی و ملکی» و «شیطانی و جنی» در کتب اهل سلوک ذکر شده است (آشتیانی، ۱۳۷۰، ص. ۶۲۸).

۱. پیشینه

برخی از اصول عام و کلی سنجش در آثار کهن عرفانی همچون فتوحات مکیه ابن عربی، مفاتیح الغیب صدرالدین قونوی، قواعد التوحید ابوحامد محمد اصفهانی، مصباح الانس محمد بن حمزه فناری، تمهید القواعد صائن الدین ترکه اصفهانی مورد اشاره و بررسی قرار گرفته است. از آثار متأخرین نیز می‌توان عین نضاح و معرفت‌شناسی در قرآن آیت‌الله جوادی آملی، فلسفه عرفان سید یحیی یربلی و معیار سنجش گزاره‌های شهودی - وجودی علی فضلی را ذکر کرد که به تبیین و تحلیل این موضوع پرداخته‌اند.

طبق بررسی‌های انجام گرفته، تا به حال کتاب مستقلی با موضوع معیارهای سنجش صحت و سقم تجربه‌های دینی و مکاشفه‌های عرفانی نگارش نشده است؛ اما در برخی از کتب عرفانی و معرفت‌شناسی به اجمال و یا به تفصیل مطالبی ذکر شده است. آنچه مسلم است این است که بسیاری از عرفا معتقدند، با توجه به اینکه گاهی ساخته و بافته‌های خیال و احياناً القائنات شیطانی در جامه کشف و شهود و تجربه دینی برای سالک جلوه می‌کند و بدین وسیله حق با باطل آمیخته می‌گردد؛ پس نیازمند معیار و میزانی برای صدق یافته‌های شهودی هستیم.

۱. از نظر ابن عربی نقص در ادراک ظاهری و باطنی، به سوء مزاج جسمی و معنوی مربوط است. و هر نوع سوء مزاج یا مربوط به طبیعت شخص است، یا امری عارضی است. نوع طبیعی آن قابل درمان نیست؛ اما نوع عارضی جسمی با علم طب درمان شدنی است و نوع روحانی آن با تفکر صحیح درباره مرگ و آخرت و امثال آن و اکتساب صفات حمیده درمان‌پذیر است (ابن عربی، بی‌تا، ج ۱، ص. ۱۶۶).

قیصری در مقدمه خود بر شرح فصوص الحکم به این مسئله اشاره کرده و گفته است که چنین نیست که معارف و مکاشفات عرفانی همواره مصون از خطا و اشتباه باشد، بلکه در بسیاری موارد آنچه مکاشفه و شهود حقیقت به نظر می‌رسد، در واقع ساخته خیال و

جزو القانات شیطانی است که نه تنها پرده از حقیقت بر نمی‌گیرد، بلکه حقیقت را واژگونه می‌نمایاند و موجب گمراهی و ضلالت می‌شود. وی در فصل هفتم مقدمه‌اش بر فصوص الحکم، در بیان صحت مشاهدات می‌گوید: در مورد مشاهداتی که متعلق به امور دنیوی نیست، بلکه مربوط به حقایق علوی و آسمانی است، میزان و معیار برای تمیز خطا از صواب، سبب خیر بودن مشاهده، عدم تغییر سریع آن و متوجه ساختن سالک به ذات مقدس حق است (ر.ک. به: قیصری، ۱۳۷۵، صص. ۱۱۲-۱۱۱).

۲. شیخ روزبهان بقلی شیرازی در غلطات السالکین می‌گوید: «... در خلوت بی‌حال قوم نتوان نشست و گرنه، مرض و مالیخولیا بیش باشد که حال و کشف و غلط دیگر ضعفا راست؛ در عالم خیالات باشند و تمثیلات بینند و پندارند که آن کشف است. و ذات و صفات حق را مانند نهند. متهم‌اند و خیال‌پرست. نعوذ بالله من شوم خاطرهم» (بقلی شیرازی، ۱۳۸۱، ص. ۱۰۵).

۳. از جمله عرفای بزرگی که به این مطلب توجه کرده که در ادراک شهودی نیز خطا راه دارد و باید سراغ معیاری برای تشخیص خطا از صواب رفت، صائن‌الدین علی بن محمد ترکه است که در کتاب عمیق تمهید القواعد یادآور می‌شود که سالک مشاهد نیز گاهی در ورطه خیالات فاسده قرار می‌گیرد و پندار را حقیقت به شمار می‌آورد، و از این رو نیازمند میزان و معیاری است که او را از این خطا مصون دارد، و از این رو برای تشخیص حق از باطل در علوم عرفانی نیز نیاز به ابزار و ملاکی است که با آن بتوان خطا را از صواب تمیز داد. چنان که علم منطقی برای فلسفه چنین نقشی را ایفا می‌کند، و اگر چنین وسیله‌ای برای تمیز حق از باطل در دریافته‌های گوناگون عرفانی نباشد، هیچ‌یک از آن‌ها قابل اعتماد نبوده و در نتیجه راه عرفان، راهی کامل و تام نخواهد بود. ابن ترکه در کتاب تمهید القواعد می‌گوید: یکی از ابزار و میزان‌های صدق یافته‌های حضوری و شهودی، همان علوم برهانی و نظری و از جمله منطقی است (ابن ترکه، ۱۳۶۰، ص. ۲۷۳).

وی در پایان کتاب پس از بیان حقیقت دو راه برهان و عرفان و تشریح آن مقدار از تصفیه که به عنوان مبدأ مشترک از شروط عامه هر دو راه معرفت شمرده می‌شود به برتری عرفان نسبت به برهان اشاره می‌کند و یادآور می‌شود که کشف و شهود عرفانی همواره مصون از خطا و اشتباه نیست، از این رو نیازمند میزانی است که او را از این خطا مصون دارد.

برای تشخیص حق از باطل در علوم عرفانی نیز نیاز به ابزار و ملاکی است؛ چنانچه علم منطقی برای فلسفه چنین نقشی را ایفا می‌کند (ابن ترکه، ۱۳۶۰، ص. ۲۷۳).

۴. جوادی آملی نیز در زمینه راه‌یابی خطا و اشتباه در ادراک و شهود عرفانی معتقد است که تقسیم شناخت به درست و نادرست در علم حصولی روشن است؛ زیرا معلوم بالذات، گاهی با معلوم بالعرض که خارج از حوزه ذات عالم است، مطابق می‌باشد و گاهی مخالف، ولی در علم حصولی و شهودی در صورتی که شاهد عین عالم منفصل را بیابد، هرگز خطا در او راه ندارد، چون تعدد و اختلاف بین علم و معلوم وجود ندارد تا مطابقت و عدم مطابقت در آن راه یابد، ولی گاهی خطا در آن نفوذ می‌کند و آن در حالی است که آنچه را عارف در مثال متصل خود مشاهده می‌کند، مخالف با مثال منفصل است (جوادی آملی، ۱۳۷۲، ص. ۴۷۰).

وی در جای دیگر نیز درباره نیاز شناخت شهودی به معیار خطا و صواب چنین می‌نویسد: بحث اثبات صواب شناخت و تشخیص آن از خطا معمولاً در اندیشه‌های حصولی و تطبیق قضایای منطقی تنظیم می‌شود و درباره علم حضوری و شهودی مطرح نمی‌گردد باینکه کشف‌ها نسبت به یکدیگر مطاردند و گاهی همدیگر را نفی می‌کنند و به همان دلیل که از تعدد اندیشه‌های حصولی مطارد یکدیگر، ضرورت معیار ثبوتی و میزان اثباتی صحت و سقم پدید می‌آید، از تطارد مشاهده‌های مخالف در علم حضوری هم ضرورت معیار و میزان مزبور طرح خواهد شد (جوادی آملی، ۱۳۷۲، ص. ۴۷۵).

جوادی آملی به دو معیار مهم اشاره کرده و می‌گوید: شهود مشوب به خطا همان کشف و شهود عرفی غیر معصوم است و برای صیانت از خطا یا تنزیه آن از پیراستگی اشتباه طاری باید کشف معصوم را اصل قرار داد و در پرتو آن، کشف غیر معصوم را تصحیح کرد، چنان‌که سالکان شاهد به این اصل تصریح فرموده‌اند. ایشان همچنین گفته است: گرچه شهود معصومان^(۴) مصون از زیادت و نقیصت است و البته باید مرجع تشخیص صحت و سقم شهود غیر معصومین باشد، لیکن کیفیت ارجاع مشهود مشوب، به کشف سره و معصوم برای همگان آسان نیست؛ لذا در حین ارجاع، غفلتی رخ می‌دهد و یکی از اقسام مغالطه، حجاب ارجاع صحیح می‌شود، البته راه ارتباطی نظری به بدیهی معصوم است و اگر روند آن را درست طی کند مصون از خطا خواهد شد. لذا قوانین منطقی را میزان عاصم

نامیده‌اند، لیکن رونده گاهی در حین سلوک به دام یکی از مغالطه‌ها گرفتار می‌شود؛ اما این آخرین راه علاج شناخت صحیح است (جوادی آملی، ۱۳۷۲، صص ۴۷۸ - ۴۷۷).
 ۶. در دو مقاله ذیل‌الذکر به صورت مستقل به معیارهای سنجش صحت و سقم تجربه‌های عرفانی پرداخته شده است:

الف. معیارهای صحت شهودات عرفانی: در این پژوهش، بدهت (یقین آوری)، عقل، مطابقت با متون دینی، مطابقت با احکام دینی، شیخ و مرشد، مطابقت با صور عقلیه در لوح محفوظ، اجماع اهل عرفان، آزمایش و تجربه، اثباتاً مشخص کننده ادراکات صحیح از غیر صحیح معرفی شده است (افتخار و دیگران، ۱۳۹۰، صص ۳۰-۱).

ب. ملاک‌های معرفتی شهود عرفانی: در این تحقیق، وحی، عقل، کشف انسان کامل‌تر و کشف معصوم، اجماع مکاشفات، ملائکه، ملاک‌های عام مثل حالات عارف، ملاک‌های صدق مکاشفه‌های عرفانی ذکر شده است (ایمانی مقدم، ۱۳۸۹، صص ۴۰-۷).
 طبق بررسی‌ها و مطالعات انجام گرفته، در هیچ‌یک از پژوهش‌های مذکور و غیر آن‌ها، موضوع معیارهای سنجش صحت و سقم مکاشفات عرفانی از دیدگاه امام خمینی مورد مطالعه قرار نگرفته است و نویسنده در این پژوهش دنبال چنین مقصودی است.

۲. اقسام دریافتهای عارفانه

عرفای مسلمان «کشف و شهود» یا همان «دریافتهای عارفانه» را که وحی، الهام، کشف، فیض، تجلی برخی از جنبه‌های آن است (آملی، ۱۳۵۲، ص ۴۸۰)؛ نوعی معرفتِ وهبی (کلابادی، ۱۹۳۳، ص ۴۰) و یقین عرفانی دانسته‌اند (قشیری، ۱۳۷۴، ص ۱۶۲) که تنها از طریق عمل، تقوا و سلوک و نه از طرق دیگر حاصل شدنی است (ابن عربی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۹۷).

«معرفت عرفانی» یا «کشف و شهود» از منظر امام خمینی، «مکاشفه معنویه حقایق به واسطه اطلاع پیدا کردن بر عالم اسماء یا اعیان» است و طبق نظر امام چنین معرفتی با ارزش‌ترین و معتبرترین معرفت‌هاست. عارف با این نوع معرفت و شناخت از طریق قلب خویش، حقایق خارجی را با درکی حضوری و شهودی به نظاره می‌نشیند. در آثار عرفانی امام توجه ویژه‌ای به موضوع «معرفت عرفانی» شده است و ابعاد و مراتب آن مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. در این آثار برای بیان مفهوم «تجربه دینی» از تعبیری مثل

«مکاشفه»، «کشف و شهود»، و همچنین «مشاهده» یا «مشاهده حضوری» استفاده شده است. «کشف و شهود» در نگاه عرفانی امام عبارت از مشاهده اسرار و حقایق الهی توسط عارف با چشم دل است (امام خمینی، ۱۳۸۳، ص. ۲۰). در اندیشه عرفانی امام معرفت و مشاهده حضوری حقایق و سرائر عرفان، «معرفت حقیقی» دانسته شده است (امام خمینی، ۱۳۸۰، ص. ۳۹۵).

امام خمینی در باب مشاهدات عرفانی با اشاره به امکان کسب چنین معرفتی برای سالکان الی الله می‌گوید: برای رهروان طریق حق و مهاجران الی الله و طواف کنندگان حریم دوست احوال، اوقات، واردات، مشاهدات، خطورات و اتصالاتی است. از طرف محبوب و معشوقشان نیز تجلیات، ظهورات، الطاف، کرامات، اشارات و جذبات است که در هر زمانی و حالی، به فراخور حال او برایش تجلی می‌شود (امام خمینی، ۱۴۱۶، ص. ۲۸).

۳. خطاپذیری تجربه‌های عرفانی در نگاه امام خمینی

قیصری معتقد است «مکاشفات» و «مشاهدات» هم در بیداری ممکن است اتفاق بیفتند و هم بین خواب و بیداری و هم در خواب. و همان‌طور که صدق و کذب در خواب محتمل است؛ در مکاشفات حالت بیداری نیز احتمال صدق و کذب وجود دارد چراکه برخی از واردات اموری خیالی و شیطانی هستند و حقیقت ندارند (قیصری، ۱۳۷۵، ص. ۱۰۰).

آیاتی از قرآن کریم نیز به مسئله القا به ذهن و قلب، دخالت در آرزوها، نیت‌ها و نجوهای درونی انسان‌ها به وسیله شیاطین اشاره دارد که نشان از احتمال خطا در شهودات و بیان و گزارش آن‌ها از طرف انسان‌های غیر معصوم است. به تصریح قرآن کریم (انعام: ۱۲۱؛ حج: ۵۳-۵۲؛ مجادله: ۱۰؛ محمد: ۲۵؛ انعام: ۱۱۲)، شیطان و جنود آن و حتی اجنه از قدرت بالایی برخوردار هستند و می‌توانند در برخی از انسان‌ها، تصرفات و القائاتی داشته باشند و همچنین این امکان را دارند که با انسان‌ها ارتباط برقرار کنند (کاشانی، ۱۳۸۵، ص. ۴۹۶). بسیاری از عرفا اذعان دارند که گاهی القائات شیطانی و بافته‌های خیالی در لباس کشف و شهود برای عارف خودنمایی می‌کند و در نتیجه، حق با باطل آمیخته می‌شود؛ لذا این‌گونه نیست که همه دریافت‌های عرفانی، مصون از خطا و اشتباه باشند. در تمهید القواعد نیز آمده است که کشف و شهود نیاز به میزان دارد چراکه ما نمی‌توانیم ادعا کنیم که هیچ

احتمال خطا و اشتباه در آن وجود ندارد؛ لذا برای تفکیک مشاهدات حق از باطل و درست از نادرست وجود ابزار و ملاک لازم و ضروری است (ابن ترکه، ۱۳۶۰، ص. ۲۷۳).

مسئله مهم‌ترین عامل در صحیح یا فاسد بودن دریافت‌ها، میزان طاعات و ریاضات شرعی و تبعیت مکاشف از دستورالعمل‌های دینی است؛ لذا اگر سالک در طول طریق طبق موازین شرعی عمل نماید دریافت‌های او متلبس و ممتزج به امور نفسانی و شیطانی نخواهد بود. بنابراین دریافت‌های عارفانه در کتب بزرگان این علم به دو قسم صحیح‌ه قابل وثوق و اعتماد، و فاسد تقسیم شده است. همچنین مکاشفات صحیح به «الهی و ربانی» و «ملکی و روحانی» و القائات فاسد به «شیطانی» و «نفسانی» منقسم می‌شود. هر یک از این اقسام، انسان را به حق نزدیک کند، نزد شرع اسلام، مطلوب؛ و آنچه انسان را از خدا دور کند، مورد نهی است (آشتیانی، ۱۳۷۰، صص. ۵۹۲-۱۰۵؛ فناری، ۲۰۱۰، ص. ۱۴۵). قیصری در مقدمه فصوص الحکم ضمن اشاره به اختلاف در مکاشفات و واردات، آن‌ها را به دو گونه متضاد «حق» یا «باطل»، و «رحمانی» یا «شیطانی» تقسیم کرده است (قیصری، ۱۳۷۵، صص. ۱۱۰-۱۱۱). قیصری می‌گوید: وقتی نفس با خواب از عالم ظاهر فاصله گرفته و به عالم باطن سیر می‌کند معانی برایش متجسد شده و او را از عالم حقیقی یعنی عالم ملکوت دور می‌سازد؛ در نتیجه رؤیاهایش اصغاث احلام واقع می‌شود که به آن توجه نکرده و یا آنچه را قوه متخیله عیناً تخیل می‌کند، می‌بیند (قیصری، ۱۳۷۵، ص. ۱۰۰). همچنین نجم‌الدین رازی معتقد است احتمال تحلیل غلط دریافت‌های عرفانی برای شاهد، بسیار زیاد است (نجم‌الدین رازی، ۱۳۱۲، صص. ۱۵۳-۱۵۲).

اهل معرفت در تبیین خطاپذیری شهودات معتقدند: برقراری ارتباط از طریق مثال متصل یا هوای نفس و یا تمثالات شیطانی موجب می‌شود که مشاهدات کاذب باشد. همچنین اگر مشاهدات سالک، خاطرات نفسانی یا القائات شیطانی متمثل شده درون باشد، باز شهودات انسان کاذب خواهد بود (جوادی آملی، ۱۳۸۴، ص. ۹۵). توجه نفس به مأکل و مشرب و مشغول بودن به خود، از جمله ریشه‌های القائات شیطانی است (امام خمینی، ۱۳۸۰، ص. ۳۷۳ به نقل از شریف فخر، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۲).

مجموعه‌ای از این عوامل که باعث خطای در تجربیات عرفانی می‌شود را در تحلیل ایشان بر مکاشفه خطایی گزارش شده از يك سالک در فتوحات ابن عربی می‌توان اصطیاد کرد:

بلکه سالک ریاضت کشیده ممکن است خود و چشم ثابتش را در آیینۀ بیننده [یعنی فرد مقابل] ببیند؛ به دلیل صفای چشم آن بیننده. همان‌گونه که برخی از ریاضت کشیدگان از عامۀ رافضی، در خیال خود، فرد رافضی را به صورت خوک می‌بینند. و این، مشاهده خود رافضی به آن شکل نیست، بلکه به دلیل صفای آیینۀ [وجود] رافضی، سالک خودش را که بر صورت خوک است در آن می‌بیند. پس گمان می‌کند که آن رافضی را دیده است، در حالی که جز خودش را ندیده است (امام خمینی، ۱۴۳۴، ص. ۲۲۱).

در این بیان عواملی چون اعتقاد خطا در امر ولایت، خبث باطنی و خوک صفتی ناشی از حقد و کینه به رافضیان، و برداشت ناصحیح از آنچه مشاهده شده را می‌توان برشمرد که باعث خطاکاری سالک در مشاهده و ترجمه و بیان آن شده است؛ بنابراین شهودات انسان‌های غیر معصوم باید بر معیارهای قطعی عرضه و صحت آن‌ها مورد ارزیابی قرار گیرد. برای چنین افرادی اگر مکاشفه صورت داد باید آن را بر کتاب و سنت یا عقل یا استاد کامل عرضه کرد و در صورت تأیید می‌توان بر آن‌ها اعتماد نمود و الا فقط باید به‌عنوان یک احتمال باقی بماند.

امام خمینی در کتاب شرح دعاء السحر در هشدار دقتی به سالکان کوی دوست نسبت به اجتناب از وسوسه شیطانی چنین بیان داشته‌اند که سالک باید مواظبت نماید تا شیطان، نور عقلش را نرباید و امور را بر او مشتبه نسازد چرا که از جمله کارهای شیطان در آمیختن حق و باطل است و سعی می‌کند از این طریق در دل‌های سالکان کوی دوست وسوسه ایجاد کند (امام خمینی، ۱۴۱۶، ص. ۶۱).

امام مکرراً در آثار عرفانی خود بر وسوسه‌های شیاطین انسی و جنی در طول سیر و سلوک و تصرفات غاصبانه ابالیس در دریافت‌های عرفانی اشاره داشته (امام خمینی، ۱۳۸۲، صص. ۶۹-۷۱، ۱۶۷؛ ۱۳۷۸، صص. ۲۰، ۵۷، ۱۰۴، ۱۶۲، ۱۷۶؛ ۱۳۸۳، ص. ۱۲؛ ۱۳۸۰، صص. ۴۰۱، ۵۳۲) و عارف را به دقت در احوال سلوکی انبیا و اولیای الهی^(ع) توصیه کرده و تأکید دارند که وعده‌های شیطان را پشت پا زده و مغرور گول شیطان نباشد و فریب نفس اماره را نخورد چرا که تدلیس شیطان و نفس، بسیار دقیق و پیچیده است و هر امر باطلی را به صورت حق به انسان تعمیم داده و او را فریب می‌دهند (امام خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۳۵). ایشان ابالیس لعین را

عدو الله معرفی کرده و تصرفات او را جائزانه و غاصبانه می‌داند و به سالکان الی الله توصیه می‌کند خودشان را از تحت تصرفات آن پلید بیرون سازند (امام خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۱۰۷).

۴. میزان و ملاک صحت «دریافت‌های عارفانه» در منظومه فکری امام خمینی

پیش از بیان معیارها و ملاک‌هایی که در آثار عرفانی امام خمینی، گزارشی اجمالی از میراث عرفانی درباره معیارهای تشخیص دریافت‌های عرفانی صادق از دریافت‌های عرفانی کاذب، ذکر کرده، به دیدگاه ایشان خواهیم پرداخت.

میزان چیزی است که انسان برای شناخت آرای صائب و اقوال سدید و افعال جمیل و تمیز آن از اضدادشان از آن استفاده می‌کند (کاشانی، الف، ۱۴۲۶، ص. ۸۱). طبق نظر مشهور میان عرفا و محققین دو میزان عام و خاص برای تشخیص و تمیز دریافت‌های صحیح از فاسد وجود دارد (قیصری، ۱۳۷۵، ص. ۱۰۱؛ قونوی، ۱۳۸۱، صص. ۱۹-۱۸) و مورد اتفاق همه محققان عرفان است:

الف) میزان عام: که عبارت است از قرآن و احادیث صادره از معصومین^(ع)، و نتیجه کشف تام محمدی هستند؛ نقش اساسی و محوری در این بحث دارد (قیصری، ۱۳۷۵، ص. ۱۰۱؛ فناری، ۲۰۱۰، ص. ۱۴۶).

ب) میزان خاص: که مبتنی بر حالات اختصاصی مشاهد (قیصری، ۱۳۷۵، ص. ۱۰۱) و تجربه‌های استاد و راهنمای سلوکی است.

کاشانی در اصطلاحات الصوفیه ضمن تقسیم‌بندی میزان به چهار قسم معتقدند «شرع» میزان اهل ظاهر، «عقل منور به نور قدسی» میزان اهل باطن، «علم طریقت» میزان اهل خصوص و «عدل الهی» که جز برای انسان کامل متحقق نمی‌شود میزان اهل خاصه‌الخاصه است (کاشانی، الف، ۱۴۲۶، ص. ۸۱). «شریعت» به دلیل اینکه می‌توان آن را برای همه انسان‌ها در تمام حالات و شرایط، معیار قرار داد؛ میزان «عام» نامیده شده است (قیصری، ۱۳۷۵، ص. ۱۰۱). برخلاف میزان «خاص» که با توجه به حالات و استعدادها افراد، معیاری خاص و متفاوت است و قابل انطباق بر افراد دیگر نیست. سعیدالدین فرغانی در منتهی المدارک از قرآن کریم با عنوان میزان قولی کلی جمعی یاد کرده است که از جانب حق در اختیار انسان‌ها قرار گرفته است (فرغانی، ۱۴۲۸، ج. ۱، صص. ۱۰۷، ۱۱۰). کاشانی در لطائف

الاعلام از علم شریعت با عنوان میزان خصوصی ظاهری و از علم طریقت که مبین غایات هیئات نفسانی و روحانی است؛ با عنوان میزان خصوصی باطنی یاد کرده است (کاشانی، ۱۴۲۶، ج ۲، ص. ۶۷۶). وی در اصطلاحات الصوفیه شرع را میزان قطعی خواطر دانسته است (کاشانی، الف، ۱۴۲۶، ص. ۲۴). این مسئله در مصباح الانس فناری مورد تأکید قرار گرفته، و شرع، معیار فرق بین القای الهی، ملکی، نفسانی و شیطانی ذکر شده است (فناری، ۲۰۱۰، ص. ۱۴۶). فناری قرآن کریم را میزانی الهی، و صاحب چنین میزانی را انسانی کامل و بصیر به نفس دانسته است (فناری، ۲۰۱۰، ص. ۵۸۳)؛ بنابراین در نگاه عرفای مسلمان، مکاشفات عرفانی همواره باید مطابق با قرآن و شرع باشد و الا قابل اعتماد نخواهد بود.

ابن عربی ضمن تأکید بر میزان بودن شرع و ضرورت توجه سالک به آن (ابن عربی، بی تا، ج ۳، صص. ۸، ۲۳۹) معتقد است هر کس از اهل کشف بگوید که در حرکات و سکناش، فرمانی الهی دریافت نموده؛ ولی مخالف با فرمان تکلیفی «شریعت حضرت محمد (ص)» است مطمئناً امر بر او مشتبه شده است هرچند در این گفته خویش که آن را شنیده است صادق باشد (ر.ک. به: ابن عربی، بی تا، ج ۱، ص. ۱۷۹). همچنین از قول جنید آورده است که علم ما در عرفان، مقید به «کتاب» و «سنت» است که میزان هستند (ابن عربی، بی تا، ج ۳، ص. ۸۰). و از قول عارفی دیگر گفته است: فتح و کشفی که «کتاب» و «سنت» آن را تأیید نکند هیچ ارزشی ندارد (ابن عربی، بی تا، ج ۳، ص. ۵۶). ایشان همچنین در الفتوحات المکیه آورده‌اند: اگر کشفی که برای ما واقع شد مخالف با کشف پیامبران^(ع) بود مراجعه می‌کنیم به کشف آن‌ها و پی می‌بریم که در کشف کاشف، خلل و نقصانی روی داده است (ابن عربی، بی تا، ج ۳، ص. ۷).

قیصری در مقدمه فصوص الحکم از کشف حضرات معصومین^(ع) و کشف تام محمدی^(ص) به «کشف برتر» تعبیر نموده و معتقد است که باید برای تمییز و تفکیک واردات و مکاشفات «حق» و «باطل» یا «رحمانی» و «شیطانی» به آن مراجعه شود. وی همچنین بر این باور است که تحت ولایت خداوند قرار گرفتن موجب واردات رحمانی و تحت ولایت شیطان زندگی کردن موجب واردات شیطانی می‌شود (قیصری، ۱۳۷۵، صص. ۱۱۱ - ۱۱۰).

سید حیدر آملی در جامع الاسرار در مورد تفاوت «الهامات حقیقی» و «غیرحقیقی» آورده است: تمییز میان این دو محتاج یک میزان الهی و محک ربانی است و آن نظر انسان

کامل محقق و امام معصوم^(ع) و نبی مرسل^(ص) است که بر بواطن اشیا آن گونه که هست مطلع و بر استعدادات موجودات و حقایقشان آگاهند (آملی، ۱۳۶۸، ص. ۴۵۵).

از منظر جوادی آملی، کشف و شهود معصوم^(ع) به مثابه میزان ذاتی برای کشف و شهود غیر معصوم است؛ بنابراین انسان‌های غیر معصوم برای اعتصام خود باید به سفینه نجات (کشف معصومانه انسان کامل) مراجعه کرده و مشهود خود را با کشف معصوم^(ع)، تصحیح یا تتمیم کنند. چراکه کشف سایر انسان‌ها ممکن است باطل و از سنخ: «وَ إِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَىٰ أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ» (انعام: ۱۲۱)؛ یا صحیح و از سنخ: «وَ مَا كَانَ لِشِرِّ أَنْ يَكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلَىٰ حَكِيمٍ» (شوری: ۵۱) باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۴، صص. ۹۷-۹۶).

اهل معرفت یکی از مهم‌ترین ضرورت‌های همراهی شیخ و استاد خاص با سالک را سنجه دریافت‌های سالک از استاد می‌دانند. ابن ترکه در تمهید القواعد آورده است که نیاز به عقل در سنجش شهودات و مکاشفات عرفانی در جایی است که شیخ مکمل در کار نباشد که او را در مقامات و منازل هدایت کند (ابن ترکه، ۱۳۶۰، ص. ۲۷۰).^۱ در النفحات الإلهية آمده است القائنات اجنه غیر قابل اعتماد بوده و بر سالک جایز نیست آن را بپذیرد مگر این که استادی کامل و آشنا به معیارهای شناخت بین صحیح و فساد آن‌ها را تأیید کند (قونوی، ۱۹۷۱، صص. ۷۷-۷۸). نجم الدین رازی در مرصاد العباد ضمن بیان اینکه بسیار اتفاق می‌افتد که سالکان طریقت، تجلی صفات یا ذات روح را به غلط تجلی حق می‌پندارند و بدان مغرور میشوند گفته است: اگر برای سالک، استاد و شیخ کامل صاحب تصرفی نباشد رهایی از این ورطه برایش خیلی دشوار خواهد بود (نجم رازی، ۱۳۱۲، صص. ۱۵۴-۱۵۳). وی ضمن اشاره به ابتلا و امتحانات گوناگون و وقفات و فترات زیاد در سرتاسر طریقت، حضور و همراهی شیخ صاحب تصرف را لازم دانسته است تا او به تصرف ولایتش، مرید را از وقفه و فترت نگه داشته و با عبارات و اشارات لطیف، در باطن او شوق پدید آورد «وَ ذَكَرُ فَإِنَّ الدُّكْرَى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ» (ذاریات: ۵۵) (نجم رازی، ۱۳۱۲، ص. ۱۱۳)؛ که در این صورت مرید زود به مقصود می‌رسد (نجم رازی، ۱۳۱۲، ص. ۱۲۵).

۱. البته این مطلب در صورتی صحیح است که منظور از «استاد کامل»، شخص معصوم^(ع) باشد.

از آنچه گفته شد نتیجه‌گیری می‌شود که یکی از مسائل مهم در عرفان، تمییز مکاشفات صحیح از خطاست و با توجه به اهمیت تفکیک و تمییز شهودات رحمانی از القانات شیطانی انتخاب معیارها ضروری به نظر می‌رسد. طبق نظر همه بزرگان دینی تمام دریافت‌های حضرات معصوم^(ع) صحیح و قابل اعتماد است؛ اما مشهور بر این نظر است که شهودات انسان‌های غیر معصوم را باید با معیارهایی همچون «کتاب»، «سنت»، «عقل» و «استاد کامل» سنجید در صورت مطابقت با آن‌ها مقبول، و الا مردود خواهد بود.

امام نیز همچون سایر محققین و بزرگان در جای‌جای آثار عرفانی خود «کتاب»، «سنت» و «عقل» را مهم‌ترین معیار سالک در تشخیص حق و باطل و صحیح و فاسد معرفی کرده و مطابقت احوال سالک با آن‌ها را در همه مراحل سلوک مورد تأکید قرار داده‌اند (ر. ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۰، ص. ۴۱۶). امام راحل هر نظریه‌ای را که مستند به آن سه منبع نورانی نباشد فاقد ارزش دانسته‌اند. ایشان در شرح چهل حدیث، «کتاب»، «سنت» و «عقل» را سه معیار برای تشخیص صحت دریافت‌ها و گزارش‌های عارفانه معرفی کرده‌اند: «گاهی هم ممکن است که انکار بی‌جا و رد بی‌موقع و بدون علم و فهم برای ما ضررهای خیلی زیاد داشته باشد... شاید آن مطلب منشأ داشته باشد از کتاب و سنت و عقل و شما به آن برنخورده باشید» (امام خمینی، ۱۳۸۰، ص. ۱۳).

امام خمینی همچنین در توصیه‌ای به یکی از نزدیکانشان ضمن تأکید به استفاده او از «کتاب» و «سنت» و «عقل»، بهره بردن از انسان‌های الهی و «اهل معرفت» را نیز یادآور شده‌اند (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۹، ص. ۹۱).

آنچه از مجموعه آثار عرفانی ایشان به دست می‌آید این است که امام خمینی، «قرآن کریم»، «سیره و سنت حضرت رسول اکرم^(ص) و اهل بیت^(ع)»، «خود عارف» و «استاد کامل» را مهم‌ترین معیار برای تمییز دریافت‌های صحیح و فاسد دانسته‌اند. ایشان موازین قرآنی را به‌عنوان «میزان اکبر» و موازین حدیثیه را به‌عنوان «موازین صغری» معرفی کرده‌اند (ر. ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۲، ص. ۵۰) که در همه مراحل سلوک، موازین حق و باطل و طرق تمییز سعادت و شقاوت (موسوی خمینی، ۱۳۸۲، ص. ۵۱) نجات‌بخش سالک خواهند بود. امام همچنین در نظریه‌ای اختصاصی، معیاری را برای تشخیص القانات رحمانی و شیطانی ذکر کرده‌اند که در آثار سایر بزرگان عرفان به آن اشاره نشده است و آن، «قدرت تمییز خود عارف» است (ر. ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۰، صص. ۳۷۳-۳۷۲).

۴-۱. میزان اکبر

امام معتقد است همان گونه که معیار اعتبار و عدم اعتبار حدیث، قرآن کریم است؛ میزان استقامت، اعوجاج، شقاوت و سعادت سالک نیز کتاب الله است؛ بنابراین سالک الی الله وظیفه دارد همواره خود را به این «ثقل اکبر» عرضه نموده و تمام احوال قلوب و اعمال باطن و ظاهر خود را با آن کتاب سیر و سلوک تطبیق کند (امام خمینی، ۱۳۷۸، صص. ۲۰۹-۲۰۸؛ ۱۳۸۲، ص. ۵۱).

امام خمینی قرآن کریم را به عنوان «میزان اکبر» (امام خمینی، ۱۳۸۲، ص. ۵۰)، نسخه‌ای جامع و کامل برای نجات سالکین طریق الی الله در همه مهلکات دانسته و می گوید: «این کتاب، کتاب قصه و تاریخ نیست، بلکه کتاب سیر و سلوک الی الله و کتاب توحید و معارف و مواظب و حکم است» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۱۸۷).

ایشان تأکید دارند که انسان سالک راه حق و طالب سعادت، همواره باید صفحه نفس خود را به این موازین عرضه نماید (امام خمینی، ۱۳۸۲، صص. ۵۲-۵۱). همچنین بر این باورند که سالک باید در طی سلوکش حالات خود را با قرآن کریم تطبیق داده و آن را با آیات الهی مقایسه کند تا وضعیت حالاتش بر خودش معلوم گردد (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۲، ص. ۹۴).

۴-۲. میزان صغرا

همان گونه که در نگاه بزرگان عرفان اسلامی، سیره و سنت پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت ایشان (ع) به عنوان «ثقل اصغرا»، معیار و ملاک تشخیص اقسام دریافت‌ها و واردات عرفانی است؛ امام، شریعت رسول خاتم (ص) و فرموده‌های ائمه معصوم (ع) را به عنوان مفسرین حقیقی قرآن کریم و سنت نبوی (ص)، «موازین صغرا» برای رهروان راه حقیقت معرفی کرده‌اند:

بدان که آدم اول و ابلیس اعظم حقیقت عقل و جهل می‌باشند و از برای هر يك، ذریه و مظاهری است در عالم دنیا، که تشخیص آن‌ها و تمیز بین آن دو طایفه را هم در این عالم می‌توان داد از موازین قرآنی، که میزان اکبر است و از موازین حدیثیه، که موازین صغری هستند (امام خمینی، ۱۳۸۲، ص. ۵۰).

امام در سرّ الصلاة به ضرورت هماهنگی کیفیت مشاهدات عارف با مقررات شرعیه تأکید کرده (ر. ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۳، صص. ۱۲-۱۱) و بر این باورند که اعتقاد برخی افراد به نمازی همچون «نماز سکوت»، عملی جاهلانه و بی‌معنی است (امام خمینی، ۱۳۸۳، ص. ۱۲). در دیدگاه امام، چنین راهی تنها از طریق «اولیاء‌الله» باید طی شود (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۸، ص. ۱۱۸؛ ۱۳۷۸، ص. ۱۳۶) و اگر کسی بدون تمسک به «ولایت»، این مسیر را طی کند سلوک او «به‌سوی شیطان و جهنم» خواهد بود (امام خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۱۳۵). امام معتقدند تنها طریق، برای فهم امور غیبیه که عقل انسان به دلیل محدودیتی که دارد از کشف آن‌ها ناتوان است؛ و همچنین سالم‌ترین راه استکمال معنوی، تسلیم شدن در مقابل انبیا و اولیاء است؛ چراکه دخالت دادن عقل و اوهام و ظنون در موضوعات غیبیه اخروی و تعبدی شرعی، منتهی به انکار مسلمات و ضروریات دینی می‌شود (ر. ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۰، ص. ۴۸۵). در نگاه امام مؤمنین در سیر و سلوک، تابع انسان‌های کامل هستند و قدم بر جای قدم آن‌ها گذاشته و به نور هدایت و مصباح معرفت ایشان سیر می‌کنند. سائرین الی الله تسلیم ذات مقدس انسان کامل و مقام خاتمیت‌اند (امام خمینی، ۱۳۸۰، ص. ۵۳۱).

بنابراین در نظام عرفانی امام، سنت نبوی^(ص) (قول، فعل و تقریر) و سیره ائمه معصوم^(ع)، تنها راه کسب معرفت و وصول به حقیقت است و بر سالکان الی الله است که خود را به ترازوی آنان بسنجند. امام بر این باورند که روایات ائمه^(ع) همچون قرآن عظیم از سرچشمه علم کامل لُدُنّی رسول اکرم است که از صراح وحی الهی و علم ربّانی بوده (امام خمینی، ۱۳۸۲، ص. ۵) و از تصرفات نفسانی و شیطانی دور است (امام خمینی، ۱۳۸۲، ص. ۴)؛ بنابراین می‌توان گفت طبق نظر امام، برای معرفت بشری منبعی مهم‌تر از وحی وجود ندارد و بر فرض محال اگر انباء از غیب نبود، دسترسی انسان‌ها به عالم ماوراء غیرممکن بود.

۳-۴. خود عارف

امام خمینی جهت تشخیص القائنات رحمانی و شیطانی به میزانی اشاره می‌کنند که در کتب سایر بزرگان عرفان ذکر نشده است و آن «قدرت تمییز خود عارف» است. وقتی عارف با دریافتی عرفانی مواجه می‌شود مطمئناً در مرحله اول با توجه به قواعد عقلی و دینی که به آن‌ها باور دارد، مشهود را مورد بررسی قرار خواهد داد. لذا عارفانی که از «عقل سلیم» برخوردارند

و با «آموزه‌های قرآن کریم» و «سنت نبوی (ص) و معصومین (ع)» آشنایی کامل دارند و قلبشان با نور الهی منور شده است؛ به هر القائاتی اعتماد نمی‌کنند. آن‌ها به واسطه معرفتی که نسبت به اسمای الهی دارند بی‌درنگ و بدون تأمل، به القائات ناصحیح اعتماد نمی‌کنند. لذا شاهد هستیم امام خمینی در این راستا معتقدند از جمله موازین غیر متخلف برای تمییز و تفکیک بین القائات رحمانی و شیطانی «خود انسان» است چراکه او در بسیاری از موارد می‌تواند حق و باطل را از هم تشخیص دهد (امام خمینی، ۱۳۸۰، صص. ۳۷۳-۳۷۲).

بنابراین می‌توان گفت شاهد در ابتدای شهود، باید مشهود را با معیارهایی که خود در اختیار دارد مورد بررسی قرار دهد که از آن جمله می‌توان به «عقل» و «احوال و عوارض خود شاهد» اشاره کرد. حتی برخی از محققین ضمن اشاره به معیار اختصاصی امام خمینی، «خود عارف» و «نیت او» را «اولین میزان در تمییز بین القای حق و باطل» دانسته و آورده‌اند: اگر چنانچه با این معیار، تشخیص حاصل نشد عارف باید به دو میزان دیگر یعنی «شرع مقدس» و «قرآن کریم»، و یا «استاد و راهنما» مراجعه کند.

در نگاه عرفا اگر علم عقلی با پشتوانه تقوا به دست آمده باشد میزان برای تمییز حق از باطل خواهد بود (ابن عربی، بی تا، ج ۳، صص. ۲۳۹، ۷)؛ لذا امام ضمن اینکه القای علوم و معارف الهی را از عوالم غیبیه و تابع ارتباط نفوس دانسته و آن را طبق بیان روایات، نوری می‌دانند که خداوند در قلب هر کس که بخواهد قرار می‌دهد؛ معتقدند سالک می‌تواند به کمک علم و معرفتی که دارد واردات قلبی خود را سنجیده و واردات صحیح را از فاسد تمییز دهد (امام خمینی، ۱۳۸۰، صص. ۳۷۳ - ۳۷۲).

در این بخش از پژوهش به بررسی دو معیار و شاخص تمییز دریافت‌های عرفانی صحیح از ناصحیح یعنی «عقل» و «احوال و عوارض خود شاهد» از منظر امام خمینی می‌پردازیم:

الف) عقل

بدیهی است کاربرد ابزار «شناخت عقلی» برای موارد بیرون از حسیات است؛ لذا شناختی برتر و گسترده‌تر از «شناخت حسی» خواهد بود هر چند هرگز به پای «شناخت شهودی» نخواهد رسید. از دیدگاه دین، هر سه ابزار برای شناخت‌های متناسب با قلمرو خود لازم و

مورد تأیید است و بی‌توجهی به ابزار حس و عقل را رد می‌کند. لذا شاهد هستیم بزرگان عرصه عرفان، «حکمت متعالیه» و «عرفان نظری میرهن» را میزان خوبی برای تشخیص شهود مشوب از کشف خالص دانسته و معتقدند اگر شاهد بتواند به نشئه شهود برگشته و کشف ناب معصوم^(ع) را معیار شهود خاص خویش قرار دهد و آرامش یابد، اضطراب فکری نخواهد داشت و گرنه مبانی متقن حکمت متعالیه بهترین معیار برای تشخیص سره از ناسره است (جوادی آملی، ۱۳۸۴، ص. ۹۸).^۱ ابن عربی عقل را میزان در سلوک شمرده (ابن عربی، بی‌تا، ج ۲، ص. ۳۶۸) و یکی از کارکردهای آن را قبول هنگام کشف دانسته است (ابن عربی، بی‌تا، ج ۳، ص. ۷).

امام در تقریرات فلسفه، قوه تمیز و عقل را به‌تنهایی برای نجات سالک از مهلکات طریق کافی ندانسته‌اند (اردبیلی، ۱۳۸۱، ج ۳، ص. ۳۶۶). اما ضروری است اینجا آورده شود که این مطالب را نباید به معنی عدم اعتبار و حجیت معرفت عقلی دانست چراکه عقل مقدمه‌ای واجب برای ذی‌المقدمه‌ای واجب دانسته شده است؛ لذا امام بر سالک لازم می‌داند که امور ضروری را که شیطان بر او تعمیم می‌کند با میزان عقل بسنجد (امام خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۱۷۶). همچنین نباید غفلت کرد که اگر امام، عقل را ناتوان از نجات سالک در مهلکات طریق دانسته‌اند منظورشان عقل ناقص، تاریک و آمیخته با اوهام است نه عقل مؤید (امام خمینی، ۱۳۸۰، صص. ۵۴۳ - ۵۴۲).

مطمنناً نظر امام در این گونه موارد، عقل منور به نور الهی و به‌حسب فطرت ذاتیه مخموره است (ر. ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۲، ص. ۱۳۰)؛ لذا در کتاب شرح حدیث جنود عقل و جهل به جایگاه والای عقل منور به نور فطرت و ذوق عرفانی تأکید کرده‌اند (امام خمینی، ۱۳۸۲، ص. ۱۲۹). ایشان در جای دیگر ضمن اشاره به میزان بودن شرع و عقل برای نفس سالک، و لزوم تطبیق ملکات آن با قوانین الهیه و موازین عقلیه، معتقدند نفس انسان باید تحت قانون «شرع» و «عقل» درآورده شود (امام خمینی، ۱۳۸۰، ص. ۱۷). لذا شاهد هستیم ایشان «عقل عملی» یعنی ارجاع کثرت به وحدت عملاً و خارجاً را کمال انسان دانسته (اردبیلی، ۱۳۸۱، ج ۳، ص. ۳۵۴)

۱. ابن ترکه نیز در تمهید القواعد آورده‌اند که اگر بین مکاشفات عرفا تعارض وجود داشته باشد باید به علوم نظری (فلسفه) ارجاع داده شود (ابن ترکه، ۱۳۶۰، ص. ۲۷۰).

و در جای جای آثار عرفانی خود بر متابعت سالک از «عقل» تأکید داشته‌اند (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۰، صص. ۱۳، ۱۷، ۴۱، ۷۲، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۷، ۱۶۷، ۱۶۹، ۲۷۴، ۳۱۱، ۳۶۱، ۴۰۰، ۴۶۸، ۴۷۱، ۵۷۲؛ ۱۳۸۳، صص. ۶-۷، ۱۹، ۲۵، ۲۸، ۳۸؛ ۱۳۸۲، صص. ۵۴، ۲۷۸، ۲۸۱، ۲۸-۲۸۶، ۳۶۸، ۳۷۷، ۳۸۲). با توضیحات داده شده درمی‌یابیم که «عقل»، مقول به تشکیک و ذوالمراتب است و باید آن را با متعلقش شناخت؛ لذا اگر متعلق آن امور دنیوی باشد، «عقل جزئی» و یا «عقل معاش» است که توان درک حقایق معنوی را ندارد که هیچ، بلکه عقل نیز است. این عقل است که عرفا ناتوانش خوانده و توصیه کرده‌اند که سالک باید از آن گذر کرده و به ماورای آن برسد؛ اما اگر متعلق آن حقایق غیبی باشد اوج و کمال عقل یا «عقل نورانی» است که عرفا از آن به «عشق» تعبیر کرده‌اند (ر.ک. به: طباطبایی، ۱۳۸۷، ص. ۲۵۸).

بنابراین طبق منظومه فکری امام، «عقل» که از مهم‌ترین نعمات الهیه به انسان است باید همواره یکی از موازین احوال سالک شمرده شده و باید ملکات سائرین الی الله با موازین عقلیه مطابق بوده و نفس انسان تحت قانون شرع و عقل باشد (امام خمینی، ۱۳۸۰، ص. ۱۷). بنابراین اگر شاهدی با استناد به شهوداتش ادعایی کند که از منظر عقل، محال و نادرست تشخیص داده شود نباید از او پذیرفته شود.

ب) احوال و عوارض

از منظر اهل عرفان تفاوت واردات رحمانی و ملکیتی از شیطانی و جنی وابسته به میزان معرفت سالک مکاشف و سیر و سلوک اوست؛ درعین حال هر مشاهده‌ای که سالک را دعوت به خیر کند و نهایتش امنیت و آرامش باشد و به سرعت زایل و متبدل نگردد شهود و وارده‌ای ملکیتی و رحمانی خواهد بود. غالباً در این نوع واردات، توجه به خداوند و حس لذت عبودیت و بندگی او وجود دارد؛ و عکس این وارده، شیطانی خواهد بود. شیطان هرکس را با توجه به خصوصیات خودش رام می‌کند یکی را با شهرت و دیگری را با انزوا و عبادت؛ زیرا شهوت انزواطلبی، همیشه کمتر از شهوت شهرت‌طلبی نیست (قیصری، ۱۳۷۵، صص. ۱۱۲-۱۱۱). پس حس لذت عبودیت و بندگی اگر القاء شیطانی نباشد می‌تواند معیار سنجش باشد؛ لذا می‌توان گفت: اگر در مباحثات، واردی با حظوظ نفس و استکمال جنبه حیوانی موافق باشد القایی شیطانی؛ ولی اگر منشأ مخالفت هوای نفس باشد و حظوظ نفسانی در آن مراعات نشده

باشد، دریافتی رحمانی و ربانی خواهد بود (ر.ک. به: آشتیانی، ۱۳۷۰، ص. ۵۹۳).
امام، صحیح یا فاسد بودن مشاهدات و کشفیات را ناشی از چگونگی احوال سالک یا تصرفات دشمنانه ابالیس دانسته است (امام خمینی، ۱۳۸۳، صص. ۱۲-۱۱). طبق این نظر امام می‌توان گفت که سالک با بررسی احوال و عوارض به وجود آمده از مکاشفات نیز می‌تواند تشخیص دهد که مشهود، نتیجهٔ تبت و حالات الهی اوست یا تحت تأثیر هواهای نفسانی و القانات شیطانی قرار گرفته است.

۴-۴. استاد کامل

ملاک دیگری که عرفا برای تمییز مشاهدات صحیح از فاسد ذکر نموده‌اند و از آن به‌عنوان «میزان خاص» نام برده‌اند استاد کامل است. چون استاد بر تمام احوال و جوانب شاگرد احاطه دارد و بر خصوصیات معنوی او آشناست و طبق آن ویژگی‌ها برایش دستورالعمل ارائه کرده است؛ لذا او می‌تواند هم سالک را جهت رسیدن به مکاشفات عرفانی راهنمایی و هدایت کند و هم دریافت‌های او را بدون خطا و اشتباه تبیین نماید. مرشد و راهنمایی که بر همهٔ عوالم آگاه است و می‌تواند میان موجودات عوالم تفکیک کرده و آن‌ها را تمییز داده و ناپاک را جدا ساخته و سالک را از همهٔ مهلکات برهاند (قیصری، ۱۳۷۵، ص. ۱۰۴).

این ترکه نیز در تمهید القواعد بر ضرورت شیخ تأکید داشته و آورده است:
اگر برای سالک استاد مکمل باشد که به او اقتدا کند، گره‌های سلوکی او را در منازل و مقامات خواهد گشود و میزانی برایش خواهد بود و در موارد لازم، متناسب با استعداد سالک، تنبها و تذکرات مورد نیاز را خواهد داد (ابن‌ترکه، ۱۳۶۰، ص. ۲۷۴). سالکی که تازه منزل نفس را ترک نموده و می‌خواهد به بیت‌الله برسد، در آغاز سفر که به عالم ملکوت وارد می‌شود، ممکن است القائاتی از جانب فرشته یا جن برای او رخ دهد و ممکن است این القانات با نفسانیات ترکیب شده و صورت واقعی آن آشکار نشود. در چنین اوقات و احوالی، بر سالک لازم است مشاهدات خود را در حضور استاد بیان کند تا او حقیقت و چهره واقعی آن را روشن نماید. از این رو، عارفان کامل، سالکان مبتدی را از بیان القانات یا تفسیر آن نزد عموم و به هر شکل، بر حذر داشته‌اند.

امام خمینی بر ضرورت «استاد کامل» و «راهنمای طریق» در تمام مراحل سیر و سلوک

اشاره داشته‌اند (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۳۵۲) و شرط رسیدن به مقصد نهایی را استفاده از نسخه‌های راهنمایان طریق هدایت دانسته‌اند (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۲، ص. ۴۰۳). هرچند در آثار ایشان، عنوان «استاد خاص» یا «استاد عام» به کار نرفته است، اما تأکید دارند که سالک مبتدی باید تلاش کند تا طبیعی حاذق برای خود بیابد و چون به طبیعی کامل دست یافت، باید در نسخه‌های او چون و چرا نکرده و تسلیم محض او شود (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۲، ص. ۴۰۳). بر این اساس، ضروری است سالک در القانات و واردات، تحت مراقبت شیخ کامل و مرشد متوجه به حق و اهل مکاشفه، و طبق دستورالعمل سیر و سلوک شریعت اسلام و ائمه اطهار^(ع)، وارد طریق «سیر إلى الله» و «ملکوت اعلی» گردد (آشتیانی، ۱۳۷۰، ص. ۵۹۴).

امام در توصیه‌ای به یکی از نزدیکانشان چنین فرموده‌اند: «و اگر - إن شاء الله - خود را مهیا کنی که از مطالبی که از کتاب و سنت و اخبار اهل بیت عصمت و افادات اهل معرفت اخذ شده است، به جان استفاده کنی و استعداد و لطافت قریحه‌ای را که خداوند عطا فرموده به کار اندازی، بسم الله! این گوی و این میدان» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج. ۱۹، ص. ۹۱).

نتیجه‌گیری

از بررسی منظومه عرفانی امام خمینی چنین به دست می‌آید که برای سنجش و تمیز دریافت‌های (صحیح و سقیم) انسان‌های غیر معصوم از چهار معیار باید استفاده شود: ۱. میزان اکبر (قرآن کریم)؛ ۲. موازین صغرا (سیره و سنت معصومین^(ع))؛ ۳. خود عارف؛ ۴. استاد کامل. طبق نظر امام آیات و اولیای الهی^(ع) شاقولی بدون خطا برای سنجش یافته‌های سالک هستند. امام، حضرت خاتم اولیا^(ص) و اوصیای برحقش^(ع) و سپس انسان‌های اهل معرفت را راهنمایان طریق حق و موازین تمیز حق و باطل دانسته‌اند. ایشان خود عارف را نیز میزان سنجش دیگری ذکر کرده است که عارف می‌تواند با معیار قرار دادن عقل منور به انوار الهی و احوال و عوارض خود، دریافت‌های صحیح و فاسد را تمیز دهد. عارف با تشخیص الهی یا نفسانی و شیطانی بودن، و همچنین دنیوی یا اخروی بودن نیت و مشاهدات خود می‌تواند صحت و سقم مشهوداتش را به دست آورد.

منابع

- آشتیانی، سید جلال‌الدین (۱۳۷۰). شرح مقدمه قیصری بر فصوص الحکم. تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم.
- آملی، سید حیدر (۱۳۶۸). جامع الأسرار و منبع الأنوار. تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی وابسته به وزارت فرهنگ و آموزش عالی، چاپ اول.
- آملی، سید حیدر (۱۳۵۲). المقدمات من کتاب نص النصوص. تهران: قسمت ایران‌شناسی انستیتو ایران و فرانسه پژوهش‌های علمی در ایران، چاپ اول.
- ابن ترکه، صائن‌الدین علی (۱۳۶۰). تمهید القواعد. با تحقیق و تصحیح سید جلال‌الدین آشتیانی، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و آموزش عالی، چاپ اول.
- ابن عربی، محی‌الدین (بی‌تا). الفتوحات المکیة. بیروت: دار الصادر، چاپ اول.
- اردبیلی، عبدالغنی (۱۳۸۱). تقریرات فلسفه. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ اول.
- افتخار، مهدی، زمانی، مهدی، علم‌الهدی، سید علی و ازدر، علیرضا (۱۳۹۰). معیارهای صحت شهودات عرفانی. پژوهشنامه عرفان، ۳ (۵)، ۱-۳۰.
- <https://erfanmag.ir/article-1-39-fa.pdf>
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۸). آداب الصلاة. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ هفتم.
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۰). شرح چهل حدیث (اربعین حدیث). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ بیست و چهارم.
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۲). شرح حدیث «جنود عقل و جهل». تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی. چاپ هفتم.
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۳). سر الصلاة (معراج السالکین و صلاة العارفين). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ نهم.
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۹). صحیفه امام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ پنجم.
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۹۲). تفسیر سوره حمد. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ سیزدهم.

- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۴۱۶ ق). شرح دعاء السحر. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ اول.
- امام خمینی، سید روح‌الله. (۱۴۳۴ ق). تعلیقات علی شرح «فصوص الحکم» و «مصباح الأنس». تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ اول.
- ایمانی مقدم، مهدی. (۱۳۸۹). ملاک‌های معرفتی شهود عرفانی. پژوهش‌های اعتقادی کلامی (علوم اسلامی)، ۵(۱۹)، ۷-۴۰. <https://sid.ir/paper/167630/fa> .SID.
- بقلی شیرازی، روزبهان (۱۳۸۱). رساله غلطات السالکین (رسالة القدس). تحقیق و تصحیح جواد نوربخش، تهران: انتشارات یلدا قلم.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۲). شناخت‌شناسی در قرآن. قم: مرکز نشر فرهنگی رجاء، چاپ دوم.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۴). تفسیر انسان به انسان. قم: مرکز نشر اسراء، چاپ اول.
- شریف‌فخر، فاطمه. (۱۳۹۴). طریق معرفت (دیدگاه عارفانه امام خمینی درباره معرفت صحیح و واقعی). پژوهشنامه متین، ۱۷(۶۶)، ۹۳-۱۱۱. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1394.17.66.5.7>
- شیروانی، علی. (۱۳۸۲). تجربه دینی از دیدگاه امام خمینی. پژوهشنامه متین، ۵(۱۸)، ۱۱۱-۱۵۷. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1382.5.18.7.9>
- طباطبایی، فاطمه (۱۳۸۷). یک ساغر از هزار (سیری در عرفان امام خمینی). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی. چاپ سوم.
- فرغانی، سعیدالدین. (۱۴۲۸ ق). منتهی المدارک فی شرح تائیه ابن فارض. با تحقیق و تصحیح عاصم ابراهیم الکیالی الحسینی الشاذلی الدرقاوی، دار الکتب العلمیه، چاپ اول.
- فناری، شمس‌الدین محمد حمزه (۲۰۱۰). مصباح الأنس بین المعقول و المشهود. با تحقیق و تصحیح عاصم ابراهیم الکیالی الشاذلی الدرقاوی، بیروت: دار الکتب العلمیه، چاپ اول.
- قشیری، ابوالقاسم عبدالکریم (۱۳۷۴). الرسالة القشیریه. با تحقیق و تصحیح عبدالحلیم محمود و محمود بن شریف، قم: انتشارات بیدار، چاپ اول.
- قونوی، صدرالدین (۱۳۸۱). إعجاز البیان فی تفسیر أم القرآن. با تحقیق سید جلال‌الدین آشتیانی، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.

- قونوی، صدرالدین (۱۹۷۱). *الفحات الالهیه*. با تحقیق احمد فرید المزیدی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- قیصری، داود (۱۳۷۵). *شرح فصوص الحکم (القیصری)*. با تحقیق سید جلال‌الدین آشتیانی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. چاپ اول
- کاشانی، عبدالرزاق (۱۳۸۵). *شرح منازل السائرين*. با تحقیق و تصحیح محسن بیدارفر، قم: انتشارات بیدار، چاپ سوم.
- کاشانی، عبدالرزاق. (الف ۱۴۲۶ ق). *اصطلاحات الصوفیه*. با تحقیق و تصحیح عاصم ابراهیم الکیالی الحسینی الشاذلی الدرقاوی، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول.
- کاشانی، عبدالرزاق. (ب ۱۴۲۶ ق). *لطائف الأعلام فی إشارات أهل الإلهام*. با تحقیق و تصحیح احمد عبدالرحیم السایح، توفیق علی وهبة و عامر النجار، قاهره: مكتبة الثقافة الدينية. چاپ اول.
- کلاباذی، ابوبکر محمد بن ابراهیم (۱۹۳۳). *التعرف لمذهب التصوف*. مصر: مطبعة السعادة، چاپ اول.
- موحیدیان عطار، علی (۱۳۸۸). *مفهوم عرفان*. قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.
- نجم‌الدین رازی، عبدالله بن محمد (۱۳۱۲). *مرصاد العباد إلى المبدأ والمعاد*. تهران: چاپخانه مجلس.

References

- Ardabili, S. A. (1990). *Lectures on philosophy*. Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
- Amoli, S. H. (1989). *Jami' al-Asrar wa Manba' al-Anwar*. Tehran: Scientific and Cultural Publications Center affiliated with the Ministry of Culture and Higher Education, First Edition. [In Arabic]
- Ashtiyani, S. J. (1991). *Commentary on Qaysari's Introduction to Fusus al-Hikam*. Tehran: Amir Kabir Publishing, Third Edition. [In Persian]
- Baqli Shirazi, R. (2002). *Risalah Ghalatat al-Salikin (Risalat al-Quds)*. Edited & Reviewed by Javad Nurbakhsh, Tehran: Yalda Qalam Publishing, Unspecified. [In Persian]
- Eftekhari, M., Zamani, M., Alam al-Hoda, S. A. & Azdar, A.R. (2011). Criteria for the Validity of Mystical Visions. *A Journal of Islamic Mysticism*, 3(5), 1-30.
<https://erfanmag.ir/article-1-39-fa.pdf>

-
- Fanari, Sh. M. H. (2010). *Misbah al-Uns Bayn al-Ma'qul wa al-Mashhud*. Edited and Verified by Asim Ibrahim al-Kayali, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, First Edition. [In Arabic]
 - Farghani, S. (2007). *Muntaha al-Madarik fi Sharh Ta'iyah ibn Farid*. Edited by Asim Ibrahim al-Kayali al-Hosseini al-Shadhili al-Darqawi, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, First Edition. [In Arabic]
 - Ibn Arabi, M.. (n.d.). *Al-Futuhat al-Makkiyah (Four Volumes)*. Beirut: Dar al-Sader, First Edition. [In Arabic]
 - Ibn Turke, S. A. (1981). *Tamhid al-Qawa'id*. Edited by Sayyed Jalal al-Din Ashtiyani, Tehran: Ministry of Culture & Higher Education, First Edition. [In Arabic]
 - Imani Moghadam, M. (2010). The recognition Criteria of Mystical Evidence. *Theological- Doctrinal Research (The islamic science quarterly)*, 5(19), 7-40. [SID:https://sid.ir/paper/167630/en](https://sid.ir/paper/167630/en)
 - Javadi Amoli, A. (1993). *Epistemology in the Quran*. Qom: Raja Cultural Publishing Center, Second Edition. [In Persian]
 - Javadi Amoli, A. (2005). *Interpretation of Man to Man*. Qom: Asra Publishing Center, First Edition. [In Persian]
 - Kalabadi, A. (1933). *Al-Ta'aruf li-Madhab al-Tasawwuf*. Cairo: Matba'at al-Sa'ada, First Edition. [In Arabic]
 - Kashani, A. R. (2007). *Lata'if al-A'lam fi Isharat Ahl al-Ilham*. Edited by Ahmad Abdul Rahim al-Sa'ih, Tawfiq Ali Wahbah & Amir al-Najjar, Cairo: Maktabat al-Thaqafah al-Diniyah, First Edition. [In Arabic]
 - Kashani, A. R. (2006). *Sharh Manazil al-Sa'irin*. Edited by Mohsen Bidarfar, Qom: Bidar Publications, Third Edition. [In Arabic]
 - Kashani, A. R. (2007). *Istilahat al-Sufiyyah*. Asim Ibrahim al-Kayali al-Hosseini al-Shadhili al-Darqawi, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, First Edition. [In Arabic]
 - Khomeini, S. R. (2001). *Description of Forty hadiths*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
 - Khomeini, S. R. (2013). *Interpretation of Sureh al-Hamad*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
 - Khomeini, S. R. (2015). *Commentaries on the Explanation of Fusous Al-Hikam and Misbah Al-Ans.* Tehran: Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Arabic]

- Khomeini, S. R. (1996). *Description of the Dawn Prayer*. Qom: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, First Edition. [In Persian]
- Khomeini, S. R. (1999). *Etiquette of Prayer*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
- Khomeini, S. R. (2003). *Explanation of the Hadith of the Soldiers of Wisdom and Ignorance*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
- Khomeini, S. R. (2004). *The secret of prayer (Mi'raj al-Salekin and Salat al-Arefin)*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Arabic]
- Khomeini, S. R. (2010). *Collection of Imam works*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
- Movahedeian Attar, A. (2009). *The Concept of Mysticism*. Qom: University of Religions and Denominations Press. [In Persian]
- Najm Razi, A. (1933). *Mirsad al-Ibad min al-mabda' il' al-ma'ad*. Tehran: Majlis printing house. [In Persian]
- Qaysari, D. (1996). *Sharh Fusous al-Hikam (al-Qaysari)*. Edited by Seyyed Jalal al-Din Ashtiyani, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company, First Edition. [In Arabic]
- Qunawi, S. (1971). *Al-Nafahat al-Ilahiyyah*. Edited by Ahmad Farid al-Mazidi, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Qunawi, S. (2002). *I'jaz al-Bayan fi Tafseer Umm al-Quran*. Edited by Seyyed Jalal al-Din Ashtiyani, Qom: Islamic Propagation Office Publications. [In Arabic]
- Qushayri, A. A. (1973). *Al-Muqaddimat min Kitab Nas al-Nusus*. Tehran: Iranology Section, Iran and France Institute for Scientific Research in Iran, First Edition. [In Arabic]
- Qushayri, A. A. (1995). *Al-Risalah al-Qushayriyyah*. Edited by Abdul-Halim Mahmoud & Mahmoud ibn Sharif, Qom: Bidar Publications, First Edition. [In Arabic]
- Sharif Fakhr, F. (2015). The Path toward Episteme (Imam Khomeini's Mystical Viewpoints on Right Episteme). *Matin Research Journal*, 17(66), 93-111.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1394.17.66.5.7>
- Shirvani, A. (2003). Religious Experience in Imam Khomeini's Viewpoint. *Matin Research Journal*, 5(18), 111-157.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1382.5.18.7.9>

- Tabatabai, F. (2008). *A Goblet from a Thousand (A Journey in the Mysticism of Imam Khomeini)*. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, Third Edition. [In Persian]